

دکتر مصیب عباسی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی

واحد علی آباد کتول

بررسی تجارت مسلمین در مدیترانه از قرن دوم تا ششم هجری

چکیده :

گسترش اسلام در حوضه مدیترانه در قرن اول هجری زمینه تأسیس حکومت های اسلامی را در این حوضه بوجود آورد هر یک از حکومت اسلامی این حوضه طی قرون اول تا هفتم هجری با جلب نظر مردم و تحکیم پایه های حکومت، طی دوره حاکمیت در پیشرفت اقتصادی حوضه مدیترانه کوشا بوده و دستاوردهای اقتصادی مهمی بر جای نهادند. تأسیس بندر، احداث کارخانه کشتی سازی ، انتظام امور کشاورزی و صنعتی و اهتمام به تجارت و گسترش آن در سرزمین های اسلامی از ثمرات حاکمیت مسلمین در حوضه مدیترانه بوده است. در بین دولت های اسلامی ، نقش فاطمیان و امویان اندلس به لحاظ قدرت، قدمت و میزان تأثیر گذاری در تحولات اقتصادی ، خصوصاً پیشرفت تجارت از سایرین بیشتر بوده است. بررسی و شناخت فعالیت بازرگانی مسلمین در حوضه مدیترانه هدف و مسئله مهم این مقاله است.

کلید واژه ها : مدیترانه ، تجارت ، مسلمین

مقدمه :

نفوذ و گسترش اسلام در حوضه مدیترانه طی قرون اول و دوم هجری و استقرار مسلمین در این حوضه و به تبع آن تأسیس دولت های اسلامی ، زمینه فعالیت اقتصادی مسلمین را در عرصه کشاورزی و صنعتی و بازرگانی بوجود آورد.

فعالیت اقتصادی مسلمین در حوضه مدیترانه درشش قرن اول هجری به اقتضای تحولات سیاسی دستخوش تغییر و تحول گردید. عمده فعالیت مسلمین در قرون اول و دوم هجری به گسترش فتوح در این حوضه و تثبیت پایه های خلافت معطوف بوده است. تهاجمات و تحریکات روم از یکسو و تنازعات داخلی بر پایه تعصبات مذهبی و قومی از سوی دیگر، فرصت و زمینه فعالیت اقتصادی را به مخاطره افکند و بیشتر ایام به لشکرکشی و جنگ و ستیز سپری گردیده است. اما با تثبیت قدرت و ایجاد ثبات سیاسی در قرون سوم و چهارم هجری در این حوضه ، رشد و پیشرفت اقتصادی مسلمین فزونی یافت و نبض فعالیت های اقتصادی حوضه مدیترانه از غرب به شرق و تا شرق دور در اختیار مسلمین قرار گرفت.

تجار اندلسی ، شامی و مصری و گاه مغربی در قرون یاد شده نقش مؤثری در پیشرفت تجاری مسلمین در حوضه مدیترانه داشتند. برای درک بهتر و شناخت بیشتر از فعالیت تجاری مسلمین ، فعالیت ها در سه محور تقسیم بندی شده است:

محور اول : فعالیت تجاری مسلمین در حوضه شرقی مدیترانه

محور دوم : تجارت مسلمین در حوضه غربی مدیترانه

محور سوم : فعالیت تجاری مسلمین در حوضه میانی و جنوبی مدیترانه

۱- فعالیت تجاری مسلمین در حوضه شرقی

باتوقف سیاست گسترش فتوح و جهانگشایی در قرن دوم هجری، عصاراصلاحات و انتظامات و پیشرفت جامعه اسلامی در تمامی ابعاد آغاز گردید. گوستاولوین معتقد است که مسلمین از قرن دوم هجری، تمام وهم وتلاش خود را به ترفیعات تمدنی وعمران وآبادی معطوف داشتند.

دورنمای فعالیت اقتصادی مسلمین در قرن دوم همانند قرن اول هجری است. اما با سقوط امویان و روی کار آمدن عباسیان وتوقف سیاست گسترش فتوح، چشم انداز تازه ای در فعالیت های اقتصادی مسلمین بوجود آمد. این فعالیت ها در حوضه مدیترانه عمدتاً در سه زمینه تجارت، زراعت وصناعت مورد بوده است.

اگرچه در دوره امویان به علت روحیه جنگ آوری به تاجر وتجارت توجه نگردید اما در دوره عباسیان، تاجر نقش کلیدی در رشد وتوسعه اقتصادی واعتلاء تمدن اسلامی داشتند، تحولات بوجود آمده در بعد ساختار اداری وبهره گیری از تجربه واندیشه ایرانیان در اداره امور در قرن دوم وسوم هجری، توجه به جایگاه تاجر دراقتصاد فزونی یافت، به گونه ای که می توان تاجر توانگر را در قرن چهارم هجری مظهر تمدن اسلامی دانست.^۱ درواقع نیازهای فراوان جامعه از لحاظ مادی زمینه این توجه وتفوق را فراهم ساخت^۲ وبازرگانان بعنوان یک طبقه در دوره عباسیان در رده بالا حاکمیت وخلافت قرار گرفتند.

این گروه در کل جهان در رفت وآمد بودند. کالاهای مورد نیاز غرب از شرق وکالاهای مورد نیاز شرق را از غرب تأمین می نمودند. سواحل شرقی مدیترانه که از شرایط بسیار مساعد در تولید محصولات کشاورزی ودامی وحتی صنایع دستی وصنعت کشتی سازی برخوردار است مورد توجه گروه بازرگانان مسلمان وغیرمسلمان قرار گرفت

۲- آدام متر، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ج ۲، ص ۵۰۷

^۲- همان منبع

چنانچه مقدسی در احسن التقاسم از پرسودبودن بازرگانی در شام سخن به میان آورده است.^۱

وی محصولاتی که در شام تولید و توسط بازرگانان مبادله گردید را ثبت نموده

است. جدول زیر باستناد گزارش وی از بازرگانان در شام تنظیم شده است.^۲

منبع	نوع محصولات	محل تولید
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	روغن زیتون، قطين، مویز، خونوب، ملاحم، صابون، قوته	فلسطین
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	مویز	عینون
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	خرما، شیره، نیل، آینه، دیک قندیل، سوزن	صغر
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	نیل خوب	اریحا
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	نیل وخرما وبرنج	بیسان
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	حبوب، گوسفند و عسل	عمان
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	قطعه های فرش، کاغذ، پارچه	طبریه
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	پارچه گلدوزی شده، العیسیه و تناب، مضقه، سیحه	قدس
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۴	شکر، مهره، شیشه های تراشیده	صور
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	مغز بادام	ماب
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	عصیر(مربا)، دیباج، روغن بنفشه پسته، فرآورده های مسین، گوز، کاغذ، بنشن و مویز، پنبه، پارچه، اشنان، مغره (خاک سرخ که بدان رنگ کنند) فرآورده های شیر	دمشق
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	پنبه، پارچه، اشنان و مغره	بعلبک
احسن التقاسم، بخش ۱، ص ۲۵۳	بنشن، زیت (روغن) مصرفی، نان سفید، لنگ، مغنعه، قضم قریش و عینیونی، دوری، تریاق، ترذوغ	رمه

^۱-مقدسی، احسن التقاسم، ص ۲۵۳

^۲-مقدسی، همان منبع، ص ۵۴-۲۵۳

افزون براین، مقدسی می گوید در خوره فلسطین سی شش چیز (کالایا محصول) بدست می آید که در جای دیگر فراهم نیاید.^۱ وی می نویسد هفت نوع نخستین این محصولات در جایی دیگر یافت نمی شود، هفت نوع دوم در دیگر جاها کم است، بیست و دو تای دیگر جز در اینجا جملگی فراهم نیایند.^۲ جدول زیر معرف محصولاتی است که بنابر توضیح مقدسی در خوره فلسطین تولید و توسط بازرگانان به بازار فروش در سرزمین های اسلامی صادر می گردد. در جدول ذیل طبق نظر مقدسی شهرها و قصبه هایی که در خوره فلسطین قرار دارد مشخص گردیده است.^۳ و سی و شش نوع محصول در این محلها بدست می آید.

شهرها: بیت المقدس، بیت جبریل، غزه، میماس، عسقلان، یافه، ارسوف، قیساریه، نایلس، اریحا، عمان	قصبه فلسطین: رمله
محصولات: هفت نوع نخستین: ۱- قضم قریش ۲- معنقه ۳- عینونی ۴- دوری ۵- انجیر ۶- کافوری ۷- انجیر سباعی	
هفتای دوم: ۱- قلفاس، (گل شیپوری) ۲- جمیز (انجیر صحرايي) ۳- خرنوب ۴- عکوب (کنگر) ۵- عناب ۶- نیشکر ۷- سیب شامی	
بیست و دو تای آخر: خرما، زیتون، اترج (ترنج) نیل، راسن (بیلگوش)، نارنج، لفاح (دستنبو)، نبق (نبک)، کنار، سدر، گوز (جوز)، بادام، هلیون (مارچوبه)، موز، سماق، کرنب (کلم)، کمان (کمه)، ترمس (باقلاي مصری)، طری، یخ، شیر گاومیش، شهد، انگور عاصمی، انجیر خرمايي، قبیط، کاهو	

گروه بازرگانان که شمار آن در دوره طلایی تمدن اسلامی در عصر عباسیان خصوصاً قرن چهارم هجری بسیار زیاد است بیشتر در بغداد، بصره، شهرهای بزرگ اسلامی اقامت داشتند. غالب تجار، ایرانی و رومی بودند و تجار عرب مسلمان به نسبت سایر تجار دارای جمعیت کمتری بودند البته این مسئله در همه ادوار یکسان نیست. در بین

^۱- همان منبع، ص ۲۵۴

^۲- همان منبع، ص ۲۵۴

^۳- همان منبع، ص ۲۱۷

تجاری که در صحرا و دریا مشغول فعالیت اقتصادی بودند یهودیان بالاترین درجه و میزان فعالیت را در اختیار داشتند. جرجی زیدان می نویسد: ((بیشتر بازرگانان راه خشکی یهودیان رازانی بودند که برای انجام معاملات و داد و ستد بسیاری از زبانهای معمول آن روز را (عربی، فارسی، فرنگی، اندلسی، روسی) آموخته و به تمام نقاط دنیای آن روز آمد و شد می کردند.^۱))

به تناسب اقتدار خلافت و پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی، بازرگانان مسلمان ابتکار عمل در تجارت را در اختیار داشتند. ابوالفضل دمشقی در قرن پنجم هجری کتابی را تحت عنوان الاشارة الی محاسن التجاره تألیف نمود که حاوی مطالب بسیار مفید درباره فعالیت تجاری مسلمین است. آدام مترمعتقد است که بازرگانان ممالک اسلامی در قرن چهارم هجری از مظاهر ابهت اسلام بودند بلکه تجارت دنیا محسوب می شدند و در عالم مقام اول را داشتند و کاروان های مسلمین همه دریاها و صحراها را می نوردیدند. اسکندریه و بغداد دو مرکز تعیین نرخ، حداقل برای کالاهای تجملی بود.^۲

آدام متر همانند جرجی زیدان به نقش فعال تجار یهود در قرن دوم و سوم هجری در مبادلات تجاری بین غرب و شرق ممالک اسلامی و حتی اروپایی اشاره نمود و حتی آنان را ((تاجران دریا)) نامیده است. تجاری یهودی از فرنگ، خادم، غلام، کنیز، دیبا، خرنفیس، پوست گورخر، سموربارکرده از راه دریا به فرما در جنوب دریای مدیترانه آمده و این کالا را از فرما از طریق خشکی و کشتی صحرا (شتر) به دریای سرخ حمل می کردند. سپس از اینجا بوسیله کشتی به بنادر جده و جاره انتقال می دادند. و از این دو بندر کالاهای یاد شده به سند و هند و چین صادر می گردید. تاجران یهودی در برگشت از چین، کالاهایی مانند مشک، عود، کافور و دارچین خریداری نموده و به فرما انتقال می دادند. و در بعضی مواقع این گونه کالاها در قسطنطنیه به تجار رومی فروخته می شد. گاه گاهی در بازار

^۱- جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ص ۹۰۲

^۲- آدام متر، ج ۲ ص ۵۰۸

اروپا به فروش می رسید. البته تجار یهودی فعالیت خود را محدود در یک مسیر تجاری غرب به شرق و بالعکس نکردند. اینان در کلیه مراکز تجاری و بازار فروش حضور داشتند این گروه از تجار یهود که مشهور به رهدانیه (رازانیه) بودند به زبان های متعدد روز کاملاً تسلط داشتند. متز در تحقیقات خود افزون بر مطالب مذکور می گوید از قرن چهارم به بعد ذکری از این گروه تجار یهودی نیست و تجار شامی زمام تجارت را بدست می گیرند.^۱

تجار شامی تا قرون وسطی در حوضه رود رن سکونت گزیدند و با رشد تجارت مسلمین توانستند بیگانگان را از دریا های اسلامی بیرون نمایند. گستره فعالیت تجار شام در جهان اسلام مانند تجار بوده است. کالاهایی را از شام به اندلس و اروپا و یا از شام به چین صادر می کردند. شامی ها کالاهایی مانند میز، نیمکت، چراغ، ظروف سفالی، لوازم آشپزخانه، آبگینه صور و صیدا را که شهرت دیرین داشت به بازارهای بین المللی عرضه می کردند.^۲

در نیمه سپتامبر هر سال بازار بزرگی در بیت المقدس برپا می گردید. تجار از ملل مختلف به این بازار می آوردند و بیشتر آنها در دمشق که محل تلافی راههای معتبر بود گرد آمد و پس از انجام حج و زیارت پراکنده می شدند. این رفت و آمد، بازار دمشق را از کالاهای ملل مختلف پر کرده بود. شهرهای ساحلی شام به علت نزدیکی به دمشق، کالا و لوازم مورد نیاز خود را از این بازار در دمشق تهیه می کردند.^۳

مسلمانان عرب که دولت های کوچکی در مغرب، مصر، اندلس و سیسیل تأسیس کرده واسطه بازرگانی آسیا و اروپا بودند.^۴ در قصرهای قیروان و قرطبه و پالرم نیز کالاهای آسیا مصرف می شد. توسعه و رونق تجارت بحری عرب مانند تجارت بری بوده

^۱ - همان منبع و صفحه

^۲ - فلیپ. ک. حقی، شرق نزدیک در تاریخ، مترجم قمر آریان، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰، ص ۳۹۲

^۳ - حسن، ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی اسلام، مترجم ابوالقاسم پاینده، سازمان انتشارات جاویدان، چاپ

هشتم ۱۳۷۳، جلد دوم

^۴ - همان منبع، جلد دوم، ص ۲۷۰

است. تجارت دریایی بدست سیرافیان انجام می گرفت. عدن و سیراف و عمان بزرگترین بنادر اسلامی در منطقه اقیانوس هند بود ، بصره و هرمز و دیبل (کنار مصب رود سند) در درجه دوم قرار داشتند. عدن یک پایگاه تجاری بزرگ بین افریقه و مناطق عربی و مرکز تجارت بین هند و چین و مصر می شد و مقدسی آن را ((دالان چین)) نامیده است.^۱

از تأثیرات مرکزیت تجاری سیراف اینکه زبان فارسی ، رایج ترین زبان مورد تکلم تجار مسلمانی شد که قصد هند و خاور دور را داشتند.^۲

در جهت مغرب تاجران مسلمان تا اسپانیا و نواحی افریقا و مغرب پیش رفتند. به باور فلیپ حتی دریای مدیترانه از لحاظ بازرگانی عرب اهمیت فوق العاده نداشت.^۳

اما دریای مدیترانه برای تجار شامی اهمیت بسیار حیاتی و فوق العاده داشته است. بازرگانان عرب یمنی یا عمانی و حتی حجازی که غالباً با هند و چین در ارتباط بودند به اهمیت مدیترانه واقف نبوده و یا اگر اطلاعاتی درباره نقش و اهمیت تجاری مدیترانه داشتند به علت عدم ارتباط دریایی نمی توانستند از آن بهره گیرند. البته فلیپ حتی دلایلی را مبنی بر بی اهمیتی تجارت در مدیترانه ذکر نکرده است. برخلاف نظر فلیپ حتی ، گوستا ولوبن در مطالعات و تحقیقات خود درباره تجارت مسلمین با اروپا می نویسد: ((چون دریای مدیترانه در تصرف مسلمین بوده است لهذا در تمام بنادر افریقا و اروپا از هر قبیل محصولات فلاحتی و صنعتی خود را از قبیل پنبه ، زعفران ، کاغذ ، پارچه های حریر، تجاری مهم مسلمین و مشرق زمینان با اروپاست بلکه تنها راه تجاری دریایی بسیار مهم اروپا با مشرق زمین است. بازرگانی بین مسلمین و اروپای مسیحی اغلب بوسیله یهودیان انجام می گرفت و رابطه مستقیمی بین آنها برقرار نبود. تجارت در دست یهودیان بود و در آن موقع یهودیان تنها بازرگانانی بودند که می توانستند آزادانه در دنیای اسلامی و مسیحی

^۱ - همان ، ص ۵۴۵

^۲ - تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری ، ج ۲ ص ۵۴۶

^۳ - تاریخ عرب ، ۴۳۶

به تجارت بپردازند. کریمرز به استناد نظر این خرداد به می نویسد: ((بازرگانان یهود از جنوب فرانسه از طریق دریا به مصر می آمدند و بعضی از آنها نیز برای اهداف تجارته به سوریه آمده واغلب از قسطنطنیه عبور می نمودند. بوسیله این بازرگانان کشورهای اسلامی محصولات اروپا را از قبیل ابریشم و اجناس ابریشمی (از روم شرقی) خز، اسلحه و زره وارد می کردند این محصولات گاهی نیز از طریق روسیه وارد می شد. همین بازرگانان از کشورهای اسلامی مشک، کافور، دارچین و محصولات دیگری از این قبیل به اروپا می آوردند.^۱

۲- فعالیت تجاری مسلمین در حوضه غربی مدیترانه

تجارت در حوزه غربی مدیترانه همانند حوزه شرقی، از گستره وسیعی برخوردار است. تجار اندلسی در نوار غربی مدیترانه طلیعه دار تجارت و اقتصاد تجاری بودند. دامنه فعالیت های تجاری مسلمین در حوزه غربی در چند سو استمرار داشت: یکی تجارت با آفریقا و مصر و به تعبیر دیگر حوزه جنوبی مدیترانه، دیگری تجارت با شرق خصوصاً شام و بغداد و حتی از این طریق تا شرق دور و آخری تجارت با اروپا است که در این قسم تجار اندلسی به علت همجواری با سرزمین های اروپای غربی فعالیت بیشتری نسبت به سایر تجار داشتند. شاهراه تجاری مدیترانه در قرون دوم و سوم و چهارم و پنجم هجری در اداره و حاکمیت تجار مسلمان قرار داشت. اما این استیلای اقتصادی و سیاسی مانع فعالیت و مغل امنیت تجار یهودی و مسیحی نبود، بلکه بالعکس تجاریهودی، در فعالیت تجاری مدیترانه، در زمره تجار پیشرو و فعال معرفی شدند.

با تأسیس خلافت اموی در اندلس و استقرار مسلمین در این سرزمین، نبض فعالیت اقتصادی در عرصه زراعت و صنعت و تجارت در اختیار مسلمین قرار گرفت. اشبیلیه یکی از بنادر مهم اندلس پنبه و روغن و زیتون صادر می کرد.^۱

^۱ - گوستاولوبین، ص ۶۹۸

تجار اندلسی از شهرهای مالقه و جیان کالاهایی چون زعفران و انجیر و شکر و مرمر صادر می نمودند.^۲ دامنه فعالیت تجار اندلسی از طریق اسکندریه و قسطنطنیه تا بازارهای هند و اواسط آسیا توسعه یافت.^۳ در قلمر تجارت، صرفاً کالا نیست که مبادله می گردد بلکه انسان نیز بعنوان مهم ترین و کارسازترین عنصر، مبادله می گردید. بنا بر نظر اندره میکل در راههای تجاری، برای رفع کمبود نیروی انسانی دستگاه خلافت و رویارویی با مسئولیت های جهانی آنها از سه منبع عمده نیروی انسانی یعنی آسیای مرکزی، آفریقا و اروپای صقلایی تجارت برده صورت می گرفت.^۴

این انسانها در کارهای سخت کشاورزی یا معدن، خدمات روزمره و ارتش بکار گرفته می شدند.^۵ این انسانها در کارهای سخت کشاورزی یا معدن، خدمات روزمره، و ارتش بکار گرفته می شدند.^۶ امویان قرطبه بنا به نظر میکل ۱۰ هزار بده صقلایی داشتند.^۷ طولونیان دارای سپاهی مشتمل بر ۲۴ هزار برده ترک و ۴۲ هزار آفریقایی بودند.^۸ خلفای عباسی و اموی و امویان اندلس نه تنها از بردگان در موارد یاد شده استفاده می کردند بلکه یک نوع مشخص از برده وجود داشت که در دربار خلفا دارای مرتبه ای بلند بودند.

^۱ -سرتوماس، آرنولد، آلفرد کیوم، میراث اسلام یا آنچه مغرب زمین به ملل اسلام مدیون است، مترجم

مصطفی علم، مقاله کریمز، با عنوان جغرافیا و بازرگانی، کتابفروشی مهر، بی تا، ص ۲۰۱

^۲ -فلیپ حتی، ص ۶۷۷

^۳ -همان، ص ۶۷۶

^۴ -همان، ص ۶۷۶

^۵ -آندره میکل، اسلام و تمدن اسلامی، مترجم حسن فروغی، انتشارات سمت، تهران ۱۳۸۱، جلد اول،

ص ۱۹۳

^۶ -میکل، جلد اول، ص ۱۹۳

^۷ -میکل ص ۱۹۳

^۸ -همان، ص ۱۹۳

صقالبه^۱ گروهی از بردگان هستند که در قصر خلفاء و امراء در قرن هشتم میلادی حضور داشتند. محمد عبدالله عنان می نویسد: «بازار بردگان صقالبی در شرق در ایام هارون الرشید رونق فراوانی داشت زیرا که در این دوره جنگ های دولت عباسیان در اراضی دولت بیزانسی زیاد شده بود و این وضع در دوران مأمون به بالاترین حد خود رسید بطوریکه عواصم و ثغور به بازار بزرگ خرید و فروش بردگان تبدیل گردید. سودهای فراوانی که در بعضی از مواقع از این راه بدست می یابد»، عامل عمده ای در برپا شدن جنگ و استمرار آن از جانب حکام نواحی و مرزهای همجوار با دولت بیزانسی بوده است.^۲

امویان اندلس برای بردگی گرفتن صقالبه نقش عظیمی را ایفا نمودند. قصرهای امراء مملو از این نوع بردگان بوده است بخصوص در زمان عبدالناصرین حکم که شامل تمام جنسیت های اروپایی می شد. خصوصاً آلمانی، آلبانی، لومباردی و روسی و فرانسوی که این حوقل در صوره الارض بدان اشاره نموده است. تجارت بردگان صقالبی غالباً توسط تجار یهودی صورت می گرفت و اندلس نسبت به جلب و جذب آنها اقدام می نمود. دربار امویان اندلس صقالبه اسلام آورده و زبان عربی را به آسانی فراگرفتند و حتی بعضی از آنها در سطوح بالا تربیت شده و در نظم و نشر به مرحله نبوغ رسیدند. تعداد صقالبه در روزگار عبدالرحمن ناصر (۳۰۰-۳۵۰ هـ) بیشتر از هر دوره دیگر بود و به حدود چهارده هزار نفر رسید. صقالبه در این دوره به ملک و ضیاع رسیده و صاحب قدرت شدند و خلیفه

^۱ - کلمه صقالبی در اصل براسیرانی که آلمان و بیزانس و فرانسه از ملیت های اسلاو می گرفتند و به عربها می فروختند اطلاق می شد ام این کلمه بعد مدتی بر تمامی بیگانگانی که در قصر و در لشکر مشغول به خدمت بودند و با هنرزدادی که بودند اطلاق می گردید. (محمد عبدالله بن عنان، مؤلف حاسمه فی تاریخ

اسلام، شرکه متناهمه المصریه، مصر، قاهره، ۱۹۵۲ - چاپ سوم ص ۲۰۰)

^۲ - محمد بن عبدالله بن عنان، موافق حاسمه فی تاریخ اسلام ص ۲۰۰

الناصر وظایف مهمی را در امور لشکری و کشوری برعهده آنها نهاد و بزرگان عرب و رؤسای قبایل را مجبور به فرمانداری از آنها کرده بود.^۱

جای تعجب ندارد که با توصیف فوق، مرزهای دریای مدیترانه و جزایرش به مرکز بزرگی برای تجارت برده، بخصوص در قرن نهم و دهم میلادی تبدیل شده باشد.

تجاری که در پس کسب غنایم بودند امواج دریا را پیموده و به سواحل کشورهای مسیحی بخصوص مرزهای ایتالیا و بیزانس یورش بودند و با غنایم و اسرای زیاد بازگشتند و بردگان را هزاران هزار به تجار مصر و شمال فروختند. در جنگ دریایی بین دریا نوردان و ملاحان مسلمانان با بیزانس در سال ۹۰۴ میلادی در مرز سالونیک حدود پنجاه هزار واندی اسیر شدند. گسترش جنگ های دریایی و بدست آوردن برده موجب شد که طرف پیروز در جنگ، برای کسب سود بیشتر، بردگان را در بازار فروش عرضه نموده و یا در ازاء دریافت فدیة آنها را آزاد نمایند. افزون بر این گسترش جنگ ها و افزایش مصیبت های آنها از اسارت تا آوارگی باعث گردید که تبادل اسراء رواج یابد. این امر زمینه انعقاد قراردادی را بین دو دولت عباسیان و بیزانس برای تبادل اسراء با یک سری شروط معین بوجود آورد.

این قرارداد که معروف به «نظام فدی» بود در موافق جنگ بکار گرفته می شد. با فرض صحت آمارهای یاد شده حجم فعالیت های تجاری در جهان اسلام در مورد یک کالا بنام انسان بسیار زیاد است. تهیه و تأمین این تعداد برای بردگی و انتقال آنان به مراکز قدرت و خلافت (قرطبه، بغداد، قاهره و سوریه و ...) تاجران زیادی را طلب می نماید. به موازات کثرت وسایل نقل و انتقال این بردگان جمعیت زیادی از تجار در سرزمین های اروپایی و آفریقایی در تلاش جهت بدست آوردن برده هستند. حضور در بازار بردگان و کنیزکان و انتقال آنها به پایانه ها صدور کالا نشانگر شبکه پیچیده و سنگین عملیات این تجارت است. تجارت برده یکی از مشاغل پر درآمد تجار یهودی در مدیترانه است. صبحی لیب در مقاله ای با عنوان «سیاست های تجاری مصر در قرون وسطی» می نویسد. در میان

^۱ - همان ص ۲۰۱

تجار یهودی گروهی به نام «رادپانیا» بودند که به تجارت در غرب اروپا، بیزانس و شرق دور از طریق مصر و دریای سرخ می پرداختند. از جمله کالاهایی که این گروه از تجار به آن علاقه نشان می دادند «برده» بوده است که از سرزمین های اسلاو در خاور نزدیک و اسپانیای اسلامی وارد می کردند.^۱ کشف سکه در سرزمین بالتیک، تجارت پویا بین شرق و غرب از طریق رودخانه های روسیه و دریای بالتیک را نشان می دهد.^۲ رادپانیای یهود در این مسیر تجاری واسطه بین اروپا و شرق بودند. سفرهای آنها به آلمان و از آنجا به سرزمین اسلاوها، ایتالیا، پایتخت خزرها و اطراف دریای کاسپین و ماوراء النهر و از آنجا به چین ادامه داشت.^۳

افزون بر بردگان، تجارت بهایم در جهان اسلام مورد توجه است. در عصر عباسیان افزون بر شتر یک کوهانه و دوکوهانه آسیای مرکزی که یکی تا منتهی الیه غربی امپراتوری اسلامی و دیگری به سوی جلگه های شمالی قفقاز و ایران پیش رفتند. تجارت حیواناتی همچون اسب، گوسفند، گاو میش رواج یافت. اسب «ژنه» اسپانیایی از نژاد یالدار «نومیدی» و اسب نژاد سوری در سرزمین های نجد پرورش یافته و به اسب «عربی» تبدیل می شود و نهایتاً به کشورهای مدیترانه و هند صادر می گردید.

گوسفند از جمله حیواناتی است که به اسپانیا صادر می گردید. این گوسفند از نژاد مغربی بود که به آب و هوای اسپانیا عادت پیدا کرده و بعدها نژاد «مرینوس» از آن بوجود می آید. آندره میکل می افزاید اصول و فنون پرورش گوسفند و همچنین مجمع چوپانان مربوط به مؤسسه بزرگ چوپانی «مستا mesta» در اسپانیا شکل می گیرد.^۴ صادرات و

^۱ -M.A.COOK.Studies in The economic history of The middle .east.

Newyork.Toronto.1970 .p.64

^۲ -Ibid .p64

^۳ -Ibid.p64

^۴ - آندره میکل، اسلام و تمدن اسلامی، جلد اول، ص ۱۹۳

واردات بذر گیاهان از غرب به شرق و بالعکس در سبب تجار قرار داشت. دشتهای حاصلخیز اسپانیا بسیاری از گیاهان را به خود جلب یا جذب می کرد.

درخت زردآلو، درخت آلو، دمشق و اورشلیم، کنگر، کاهو، گل کلم، جعفری، چغندر قند، رازیانه، کرفس، خربزه، کدو، بادمجان و گل های تزئینی چون رز سفید دمشق، دسته گل هندی و گل های فراوان دیگر، از شرق به غرب انتقال یافته و در دوره بسط و گسترش تمدن اسلامی در غرب، زمینه کشت و ترویج محصولات مذکور بوجود آمد.^۱

مضاف بر این گندم شرقی در جنوب ایتالیا، گندم پرمغز مغرب که بربری ها در اسپانیا آن را بومی کردند از گیاهان وارداتی از شرق به غرب بود. خرما و نیشکر نیز در زمره گیاهانی است که در نتیجه انتقال به غرب کشت آن در اسپانیا و سیسیل رواج یافت.^۲

بنادری چون المریا، اشبیلیه و مالقه حکم اتاقهای بازرگانی تهاتری را داشتند که در آنها واردات و صادرات در دست بازرگانان مسلمان و یهودی و مسیحی بود. یک بازرگان مسلمان ممکن بود نیل، پشم یا غلات را از یک همکار آفریقایی شمالی خود خریده و ابریشم اسپانیایی، الوار یا دخترانی آوازخوان را در عوض آن بفروشد. تاجری از مصر ممکن بود با باری از کتان، مروارید و چوب سرخ (رنگ سرخ) و شاید بسته ای از دارهای شرقی بعنوان هدیه برای خانواده شریک اسپانیایی خود، از راه برسد، و در بازگشت به مصر شاید کاغذ، قرمز (یک رنگ سرخ دیگر) و زعفران اندلسی همراه خود به اسکندریه می برد.^۳

تبادل کالا و حجم مبادلات و معاملات تجاری در حوزه غربی مدیترانه با محوریت اندلس طی قرون دوم تا پنجم هجری در گستره وسیع استمرار داشت. تجار اندلسی نه تنها

^۱ - اسلام و تمدن اسلامی، ج اول، ص ۱۹۳

^۲ - همان ص ۹۷-۱۹۶

^۳ - سلمی خضرا، جیوسی، میراث اسپانیای مسلمان، گروه ترجمه زبانهای اروپایی، بنیاد پژوهش های

اسلامی استان قدس رضوی، ۱۳۸۰ ج دوم ص ۲۷۴

در بنادر یاد شده به مبادله کالا مشغول بودند بلکه خود در نقاط دور دست جهان اسلام تجارت می نمودند. رشد و شکوفایی اقتصادی اسپانیای مسلمان رابطه منطقی و استواری با پویایی تجارت در قرون دوم تا پنجم هجری دارد. ایرام لاپیدوس در این زمینه می نویسد:

«جامعه اسپانیایی - اسلامی نیز با برخورداری از تجارت شکوفای منطقه ای و بین المللی انسجام یافت. اندلس با مغرب تجارت می کرد، اقلامی چون چوب ، زاج ، آنتیمون (سنگ مرمر) و پارچه وارد واقلامی از قبیل پارچه و مس را صادر می کرد. اندلس با تونس با مصر تجارت داشت . پشم الیاف کتان و رنگ را که از طریق ایران ، عربستان، هند و چین به مصر راه می یافت، وارد می کرد. مسلمانان اسپانیا با نواحی مسیحی نشین شمال که ثروت فزاینده و قدرت روز افزون دولت های جدید در آن بازارهای هرچه بزرگتری را ایجاد می کرد، روابط تجاری داشتند.» حسان حلاق در کتاب خود تاریخ الحضاره الاسلامیه اشاراتی در زمینه بهبود وضعیت زراعی و صنعتی شهرهایی چون مالقه ، غرناطه دارد. واز کثرت میوه ، خرید و فروش انگور در بازارها ، خرماهای کمیاب ، باغات انجیر و زیتون سخن به میان آورده است. ^۱ همچنین در ادامه توضیحات خود اشاره ای به محصولات صنعتی شهر مالقه ، درختان نارنج ، انگور ، انجیر و سایر میوه ها (که در اطراف مسجد کشت شده است) دارد. همینطور در خصوص زراعت و صناعت غرناطه مطالبی را نقل می نماید و ادعان می دارد که محصولات شهرهای اندلسی توسط تجار به شرق صادر می گردید.

اولیویا رمی کنستابل در تحقیقات خود توجه و مطالعه به جمعیت تجار در اندلس نمود. وی از سه گروه تاجر در عرضه تجاری غرب و شرق نام برده است. ^۲ تجار مسلمان ،

^۱ - سلمی خضرا ، جیوسی ، میراث اسپانیای مسلمان ، جلد دوم ، ص ۲۷۵

^۲ - ایرام لاپیدوس ، تاریخ جوامع اسلامی ، ج اول ، ص ۵۰۴-۵۰۳

^۳ - حسان حلاق ، در اسارت تاریخ الحضاره الاسلامیه ، ص ۲۸۷

تجار یهودی و تجار مسیحی، معیار طبقه بندی تجار در نظر کنستابل مذهب و جغرافیا بود. این سه گروه تجار، نقش فعالی در دگرگونیهای تجاری و گاه سیاسی در قرون متمادی در اندلس داشتند. تحولات سیاسی در اندلس می توانست فرصت های اقتصادی را در وجه غالب آن به یکی از گروههای یاد شده بسپارد. در دوره مورد مطالعه، بازرگانان مسلمان گروه برتر را از نظر اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در تجارت اندلس تشکیل می دادند. با این وضع، همزمان با آن بازرگانان یهودی در اسپانیا و شرق مدیترانه در حوزه بازرگانی اندلس عنصری مهم به حساب می آمدند. تجارت بین المللی اندلس تا زمان سلطه مسیحیت برابریا توسط تجار مسلمان و یهودی اداره می گردید. برای تمیز فعالیت های تجاری محلی و بین المللی، بازرگانان بین المللی را با لفظ تجار بکار می بردند. در واقع تجار به بازرگانی اطلاق می شد که به تجارت راه دور در مقیاسی وسیع می پرداختند. ابوالفضل دمشقی سه طبقه عمده تجار را ذکر می کند. طبقه اول خزان، یا ذخیره کننده عمده کالا، تاجری غیر مهاجر که وقتی کالا ارزان بود آن را انبار می کرد تا هنگام گران شدن کالا، آن بفروشد. طبقه دیگر رکاض که به سفرهای تجاری برای خودش می رفت و یا در استخدام سومین طبقه بازرگانان بودند، سوم مجهز بود که صادرکننده و وارد کننده مقیم در یک محل بودند.^۱

از این سه گروه به نظر می رسد مجهز در وسیعترین مقیاس به فعالیت می پرداخت و غالباً به عنوان سازمان دهنده مرکزی برای شبکه گسترده از شرکای سیار و مقیم در خارج عمل می کرد.^۲

ماهیت کار تجارت به گونه ای است که نمی توان تجار را بدون ارتباط با سایر افراد فعال در عرصه تجارت تقسیم بندی نمود. یک تاجر برای خرید و فروش کالای مورد نظر با گروهها و یا افراد متعددی در پهنه و گستره جغرافیای بازرگانی در ارتباط بود. تاجر

^۱ - همان ص ۲۸۸

^۲ - میراث اسپانیای مسلمان، ج دوم، ص ۲۷۵

بین‌المللی برای فروش کالاهای خود سخت‌نیزمند تجار محلی در وطن خود و یا منطقه دیگری بوده است. گرچه تقسیم‌بندی تجار به گروه‌های یاد شده در تحلیل وقایع و میزان فعالیت افراد می‌تواند بسیار سودمند باشد اما بدان معنی نیست که این گروه‌ها هیچ پیوند و ارتباط کاری با یکدیگر ندارند. در کار تجارت تنها چیزی که مبنای قرار نمی‌گیرد اعتقادات دینی و تعصبات فرهنگی و ملی است. تجارت مانند دانش مرز نمی‌شناسد. آنچه که می‌تواند این ارتباط را مخدوش نماید حس بی‌اعتمادی است که به علت نیرنگ یا تقلب و عس در معامله دامنگیر تجار می‌گردد. اگر تجار در ابتدا تمایل به برقراری ارتباط و یا مشارکت در تجارت به تاجر هم‌دینی خود نشان می‌دهد ناشی از اعتقادات درونی وی است. اما اگر حس بی‌اعتمادی نسبت به هم‌کیش خود نیز وجود آید ممکن است قطع رابطه نماید. شاید نظر کنستابل صحیح باشد که منشاء مشارکت و فعالیت اجتماعی تجاردین بوده است. امام استمرار فعالیت و حس اعتماد به یکدیگر در روند فعل و انفعالات تجارت ممکن است خدشه پذیر گردد. وانگهی برای گروه دیگری از تجار دین مبنای قرار نمی‌گیرد بلکه جغرافیا و پیوند خویشاوندی عامل همگرایی و مشارکت‌پذیری آنان می‌گردد. کنستابل اذعان می‌دارد تجار اندلسی به دلیل هویت مشترک جغرافیایی به یکدیگر پیوند دارند.^۱

در دوره مورد مطالعه گروه‌بندی تجار برپایان دین و جغرافیا بوده و رقابت تجاری همانطوریکه بیان گردید بین تجار مسلمان با سایر گروه‌های تجاری بوده است. این افتراق صرفاً در کار تجارت و معامله نبود بلکه بنا بر نظر کنستابل خطوط کشتیرانی تجار مسیحی از تجار مسلمان و یهودی جدا بوده است. مسیرهای کشتیرانی مسیحی در امتداد سواحل شمالی مدیترانه واقع بود. در حالی که بازرگان دارالسلام خط مسیرهای جنوبی را ترجیح می‌دادند.^۲ گروه‌های تجار کالاهای یکسان را نیز حمل نمی‌کردند. اگرچه بیشتر تجار در قرون

^۱- سلمی خضرا، جیوسی، جلد دوم، ص ۲۷۹-۲۷۸

^۲- ابوالفضل جعفری

وسطی طیف وسیعی از کالاها را معامله می کردند. گاه گاهی از تجار کالاهای مشابه را حسب تقاضای دریافتی تجارت می کردند. مثلاً مسیحیان و مسلمانان تجارت الوار داشتند. افزون بر این علی رغم ممنوعیت دینی مبنی بر معامله کالاهای مربوط به حمل و نقل دریایی با «مسلمانان، بردگان مسیحی و مسیحیان، بردگان مسلمان را خرید و فروش می کردند»^۱

با این وصف، بازرگانان مسلمان در تجارت اندلس یک گروه متمایز را تشکیل می دادند و این افراد علایق تجاری گوناگونی را دنبال می کردند و کالاهای متنوع شامل منسوجات، مواد غذایی، ادویه، سنگ های قیمتی، پوست حیوانات کتابها و بردگان را معامله می کردند. ابن الفرضی می نویسد: برخی بعنوان طلبه تاجر به اندلس، یا از آن کشور به شرق سفر می کردند درحالی که دیگران برای مقاصد انحصاری تر تجاری می آمدند. بعضی بازرگانان دارای اصل ایبرایی، و جویای منافع اقتصادی و معنوی در خارج از کشور بودند، درحالی که کسانی دیگر از سرزمین هایی در آفریقای شمالی و خاور نزدیک به بازارهای اندلس سرازیر می شدند.^۲

کنستابل دربررسیها و تحقیقات خود نتیجه می گیرد که جمعیت تاجر مسلمان در اسپانیای اسلامی در فاصله زمانی اواخر قرن ۳ق/۹م تا اواسط قرن ۷ق/۱۳م یک الگوی زمانی مشترک از ترقی و تنازل را دنبال می کردند.^۳ وی خاطر نشان می سازد که در قرن پایان حکومت بنی امیه در قرطبه برای فعالیت تجاری دورانی پر رونق بود.^۴ در این زمان بازرگانان اندلسی با شرق مدیترانه داد و ستد می کردند و به قرار اطلاع یک کشتی بزرگ تجاری در سال ۳۴۴ق/۹۵۵م به مصر اعزام شده و مملو از کالا از اسکندریه به اسپانیا بازگشت. گردآوردگان فرهنگهای زندگی نامه ای، از جمله ابن فرضی، ابن بشکوال و ابن

^۱ - همان، ص ۷۵ و ۷۳

^۲ - میراث اسپانیای مسلمان، ج دوم، ص ۲۷۷

^۳ - میراث اسپانیای مسلمان، ج دوم، ص ۲۷۷

^۴ - همان، ص ۲۷۸

ابار از چندین طلبه تاجر قرطبه ای نام بردند که در اواخر قرن ۳ق/۹م و قرن ۴ق/۱۰م در مشرق داد وستد می کردند.^۱ همچنین در این گونه منابع در فاصله سالهای ۴۱۴ق/۱۰۲۳م و ۴۳۲ق/۱۰۴۱م طلبه تاجرانی که به اسپانیای اسلامی وارد شدند ذکری به میان آمده است و این بشکوال وضبی نام چندین طلبه -تاجر فعال در این دوره زمانی کوتاه را ثبت کردند.^۲ در صفحات گذشته شرحی از فعالیت تجاری مسلمانان اندلس در جغرافیای اسلامی آمده است اما موقعیت اسپانیا زمینه برقراری رابطه تجاری با سرزمین های مسیحی نشین را بوجود آورد به رغم تحریم های دینی مسلمانان در مورد داد وستد با سرزمین های غیراسلامی ، بازرگانان مسلمان اندلسی در قرنهای ۵ق/۱۱م، ۶ق/۱۲م و اوائل قرن ۷ق/۱۳م در بازارهای مسیحی سرگرم داد وستد بودند. ۵ بی علافگی مسلمانان به سفرهای تجاری اروپا با الگوهای کلی تر بازرگانی اسلامی هماهنگی دارد.

این بی علافگی در شرایطی بروز می نماید که تاجر یهودی و مسیحی آزادانه در تمام مناطق مدیترانه تجارت می کردند در حالی که تاجر مسلمان حوزه فعالیت خود را به دارالاسلام محدود ساختند. ارتباط تجاری با مناطق مسیحی نشین در در اسپانیا یک استثناء بر این قاعده بوده است.^۳ مع الوصف برتری و قدرت نسبی گروههای مختلف تجاری در بازرگانان اندلس در فاصله قرنهای ۴ق/۱۰م و ۷ق/۱۳م دستخوش تحولی آشکار شده کنستابل می نویسد: « در دورانهای امویان ، مرابطان و موحدان ، تجارت بین المللی اندلس را بازرگانان مسلمان و یهودی ، هم از اسپانیا و هم از سایر مناطق قلمرو اسلامی در اختیار خود گرفته بودند این تاجر یاز از راه زمینی و یا از طریق مسیرهای جنوبی کشتیرانی در مدیترانه میان شرق و غرب مسافرت و غالباً شبکه های تجاری دقیقی را با هم کیشان خود در سراسر مغرب و خاور نزدیک حفظ می کردند... بازارهای جنوبی اسپانیا که در آنها

^۱ - سلمی خضراء، جیوسی، همان، جلد دوم، ص ۲۷۹-۲۷۸

^۲ - همان جلد دوم، ص ۲۷۹

^۳ - ابن فرضی: تاریخ العلماء اندلس، ج ۱، ص ۱۱۶-۲۷۵-۱۱۷ و ج ۲، ص ۶۰۹ و ۶۰۸-۶۰۵ و ۶۰۲

این بازرگانان یهود مسلمانان به داد و ستد می پرداختند، به صورت مراکز تجاری بین المللی عمل نموده و در یک گسترده وسیع کالاهای سراسرحوضه مدیترانه و ماورای آن را خرید و فروش می کردند.^۱

کنستابل در توضیح وضعیت تجارت در قرن پنجم هجری در اندلس می نویسد: «در سراسر قرن ۵ ق/۱۱م و نیمه اول قرن ۶ ق/۱۲م اندلس نقش یک واسطه و توزیع کننده را در تجارت مدیترانه غربی ایفا می کرد. بازرگانان کالاهایی از قبیل منسوجات، نیل، فلفل و ادویه های دیگر را از شرق به اسپانیای مسلمان می آوردند تا در محل بفروشند یا در شمال مسیحی توزیع کنند. آنان محصولات اندلسی مانند ابریشم، زعفران، روغن زیتون، چرم، مواد رنگ آمیزی و سایر اقلام و کالاهایی از نواحی شمالی تر بیشتر پوست و برده را که جنوب و به درون بازارهای اندلسی آمده بود همراه می بردند. بنابراین یک تاجر قرن پنجم قمری/یازدهم میلادی ممکن بود از قاهره یا تونس به المریا آمده و محموله ای تجاری شامل دارچین، مروارید، گندم یا کتان آورده باشد. او پس از فروش این کالاها از سمت شرق باز می گشت و ابریشم خام، زیره، کاغذ و مرجان به همراه می برد.^۲» کنستابل در ادامه به تحولات پیش آمده در حوزه تجاری اندلس با ورود بازرگان مسیحی اشاره می کند و اذعان می دارد که بازرگانان مسیحی می آمدند تا راههای تجاری غرب مدیترانه را تا اوایل قرن هفتم قمری/سیزدهم میلادی زیرسلطه خود درآورند. با گسترش قدرت دریایی مسیحیان در عصر جنگهای صلیبی، کشتیرانی مسیحی حق انحصاری برامن ترین و سریعترین مسیرهای مدیترانه ای را بدست آورد. در نتیجه از تعداد بازرگانان مسلمان فعال در تجارت اندلس در این دوران کاسته شد.^۳ بطوری که تا اواخر قرن ۷ ق/۱۳م به نظر می رسد تجارت بین المللی ایبریا تا حد زیادی در اختیار گروه جدیدی از بازرگانان (بازرگانان

^۱- سلمی خضراء، جیوسی، همان، جلد دوم، ص ۲۷۹

^۲- همان ص ۲۸۰

^۳- ابن بشکوال، الصله، تحقیق ابراهیم الایاری، قاهره - دارالکتاب مصری، جزئیاتی، ص ۷۵۹ و ۷۴۸

مسیحی) بوده باشد. در غرنطه بنی نصر و قشتاله جنوبی، بازرگانان جنوایی بیشتر فعالیت تجاری را در اختیار داشتند. در شمال قشتاله طبقه ای از بازرگانان نو ظهور از طریق بنادر اقیانوس اطلس تجارت را زیر سلطه خود درآوردند. کنستابل در اشاره ای کوتاه می نویسد: «در همین زمان بازرگانان کاتالان سرگرم ایجاد یک امپراتوری تجاری مدیترانه ای به منظور رقابت با امپراتوری تجاری ایتالیاییها بودند.»^۱ در انتهای بحث تجاریت در حوضه غربی مدیترانه جدول صادرات و واردات کالا در حوزه تجاری اندلس بصورت زیر تهیه شده است. این جدول حاصل مباحث صفحات پیشین است.

کشورهای صادرکننده	واردات اندلس
مصر	پارچه، برده، کتان، مروارید، چوب سرخ، داروهای شرقی، پشم، الیاف
"	کتان، رنگ
مغرب	گوسفند، گندم پرمغز، چوب، زاج، آنتیمون (سنگ سرمه)، پارچه، درخت
دمشق و اورشلیم	زردآلو، آلوی دمشقی، گل رز سفید دمشقی
شرق	کنگر، کاهو، گل کلم، جعفری، چغندر قند، رازیانه، کرفس، خربزه، کدو،
"	کاهو، گل کلم، جعفری، چغندر، رازیانه، کرفس، خربزه، کدو، بادمجان
آفریقای شمالی	دسته گل هندی، گندم شرقی، خرما، نیشکر، نیل، پشم، غلات
اروپا و آسیا	کنیز، برده
مغرب و مشرق	مواد غذایی، ادویه، سنگهای قیمتی، پوست، حیوانات، کتاب
" "	منسوجات، فلفل، نیل
ساله و مراکش	غله
مصر، قسطنطنیه، هند، آسیا	زعفران، انجیر، مرمر، شکر
هند، کشورهای مدیترانه	اسب
شرق، مصر	ابریشم اسپانیایی، الوار، دخترآوازخوان، کاغذ، قرمز (رنگ سرخ)
مغرب، مصر	پارچه، مس
شرق	میوه، انجیر، انگور، خرما، زیتون
مراکش، ساله	

^۱ - ضبی، بغیه الملتمس فی تاریخ رجال اهل الاندلس، تحقیق ابراهیم الایباری، قاهره، دارالکتاب

شرق و اروپا شرق	روغن اندلسی برده مسیحی، الوار روغن زیتون، چرم، مواد رنگ آمیزی، پوست
--------------------	---

جداول فوق نشان می دهند که غالب روابط تجاری بازرگانان اندلسی با دارالاسلام بوده است. نوع کالاهایی که وارد و یا صادر می گردد نشانگر نیازهای هریک از واردکنندگان است. در جدول از کالاهای صنعتی و یا تسلیحات نظامی چیزی دیده نمی شود. این مطلب حکایت از این دارد که نیازمندیهای جوامع اسلامی در قرون مورد مطالعه غالباً مواد خوراکی، پوشاک و تزئینی است. آیا می توان گفت که هریک از کشورها در حوضه مدیترانه در ساخت وسایل صنعتی و نظامی خود کفا بوده اند؟ گرچه پاسخ به این سؤال دشوار است اما اطلاعات موجود اشاره ای به این گونه توانمندیها و نیازها نمی کند. چگونه ممکن است که اسب بعنوان یک عنصر کلیدی در عرصه نظامی، اقتصادی، اداری و رفاهی وارد یا صادر گردد که به وضوح به آن اشاره می شود اما از وسایل مورد نیاز برای تجهیز اسب سخنی در میان نیست. محققانی چون ایرام لاپیدوس، آندره میکل، سلمی خضراء جیوسی، کنستابل علی رغم دقت و ریزینی که در بررسی های خود داشتند مطالبی نیز در این زمینه ارائه نداده اند. آنچه که می تواند ما را قانع سازد کمبود منابع و اطلاعات در زمینه فعالیت های اقتصادی مسلمانان است که این تحقیق سخت با آن روبرو است.

۳- نقش تجاری مسلمین در حوضه میانی و جنوبی مدیترانه

نقش دولت های کوچک شمال آفریقا بجز اغلبه در فعالیتهای اقتصادی مدیترانه چشمگیر نبوده است زیرا مغرب و آفریقا غالباً در بحرانهای سیاسی قرار داشتند و هریک از دولتها تلاش می نمودند که با بهره گیری از منابع اقتصادی موجود، به نیازهای خود پاسخ دهند. دولتهای بنی مدراری و بنی رستم و ادریسیان اگرچه شکوفا نمودن اقتصاد کشاورزی و دامی شمال آفریقا اهتمام ورزیدند اما نتوانستند در تجارت دریایی و ایجاد نیروی دریایی تجاری به فعالیتهای گسترده بازرگانی دست بزنند. محدودیت قلمرو این دولت ها و

آسیب پذیری آنها به لحاظ اختلافات داخلی و تهاجمات خارجی مانع بزرگی در موفقیت آنها در گسترش فعالیت های اقتصادی در غرب و شرق مدیترانه بوده است. امام اغالبه به رغم دولت های یاد شده، فعالیت های سیاسی و اقتصادی دریایی را وجهه همت قرار داده و توانستند بر جزایر میانی استیلا یابند. سیاست غنیمت جویی اغالبه در مدیترانه هدف مهمی بود که اغلبیان علی رغم داشتن قدرت دریایی، در مدیترانه تعقیب می نمودند. تصرف سیسیل و جزایر دیگر موقعیت جدیدی را برای مسلمین بوجود آورد. این موقعیت در دسترسی مسلمین به منابع و منافع اقتصادی سیسیل حائز اهمیت بود که در صفحات آتی بدان اشاره می گردد. فسطاط پایتخت تجاری فاطمیان محسوب شده^۱ و مقدسی در قرن چهارم هجری درباره فسطاط و عملیات تجاری آن می نویسد:^۲ «مرزمغرب و سرزمینهای عرب است، تجارتخانه ملتها و انبار مغرب و بارانداز مشرق است، تجارتخانه های شگفت و بازارها با درآمدهای نیکو دارد. و بندری پرکشتی تر از بندر آن نباشد... همیشه میوه های شام و مغرب بدانجا می آید و منافع از عراقی و مشرق بدانجا کشیده می شود. کشتیها از چین و روم به آنجا می آیند، بازرگانی شگفت انگیز و در آمد نیکو و دارایی بسیار دارد.»

استراتژی فاطمیان پس از استقرار در مصر معطوف به دو هدف بوده است. ۱- رقابت با عباسیان ۲- اشاعه مذهب اسماعیلیه. برای تحقق دو هدف یاد شده تسلط بر راههای تجاری، خصوصاً سیطره بر راههای تجاری به سوی هند که از فعالیت تجاری زیادی برخوردار بودند از شیوه های سیاسی و اقتصادی فاطمیان است. همچنین دولت فاطمی دامنه فعالیت تجاری خود را جنوب اروپا و شمال افریقا و صقلیه و بیزانس در شمال گسترش داد.^۳

^۱ - سلمی خضراء، جیوسی، جلد دوم، ص ۲۸۵

^۲ - سلمی خضراء، جیوسی، جلد دوم، ص ۲۸۵

^۳ - همان جلد دوم، ص ۲۸۷

ایمن فواد سید در تحقیقات خود به این نتیجه می‌رسد که فسطاط واسکندریه دو مرکز مهم توزیع تجارت فاطمیان بودند اسکندریه به عنوان مرکز توزیع در دریای متوسط و فسطاط بعنوان مرکز تجاری و مالی سرزمینها نقش سیستم عامل را در تجارت برعهده داشتند. شهر ساحلی اسکندریه با کلیه نواحی فسطاط ارتباط داشت و بعنوان وکیل تجاری برای کل منطق عمل می‌کرد و در آن انواع کالاها وجود داشت.^۱ اهمیت تجاری فسطاط تا به این حد است که تجاری خارجی از اروپای مسیحی و بیزانس با هدف انجام تجارت در دریای متوسط و سواحل آن به شهر درآمد و رفت بودند و حتی گروهی از تجار خارجی به اسکندریه، دمیاط و تنیس نیز در تردد بودند.^۲ مهمتر از این تجار شهرآمالفی ایتالیا همراه کالاهای خود با تأسیس ساختمانی بنام «دامارتک» در فسطاط مقیم شدند.^۳ البته روابط تجاری و آمد و رفت تجار خارجی به شرق اسلامی مربوط به این دوره نیست بلکه در دوره های ماقبل فاطمیان و حتی بعد از آنان نیز این ارتباط برقرار بوده است. اما آنچه که حائز اهمیت است، کشور مصر در تجارت مدیترانه در برقراری روابط بین غرب مسیحی با شرق دور بعنوان رابط اصلی عمل می‌کرد. صبحی لیبی در مقاله ای تحت عنوان «سیاست تجاری مصری ها در دوره میانه» به این مسئله مهم اشاره می‌نماید. وی در بخشی از مقاله می‌گوید تاریخ دنیای میانه با هند غربی بوسیله پیشرفتهای، مناسبات مشترک و مواجه شدن با سه قدرت فرهنگی و سیاسی یعنی اسلام - بیزانس و غرب مسیحی تحکیم یافت.^۴ علی‌رغم نبردهای نظامی که بین این قدرتها بوجود آمد، روابط بازرگان بین آنها متوقف نشد. در غیاب تجار غربی، شرقیها جایگاهشان را گرفتند منابع غیرعربی نشان می‌دهند که بازرگانان یونانی و سوری بین قرون پنجم و هشتم میلادی بر تجارت مدیترانه تسلط داشتند. آنها اروپای غربی را نه تنها با کالاهای شرق که از بیزانس انتقال می‌یافت، آشنا

^۱ - همان جلد دوم، ص ۲۸۷

^۲ - سلمی خضراء، جیوسی جلد دوم ص ۲۸۷

^۳ - همان ص ۲۸۷

^۴ - M.A.cook.studies in the economic history of the middle east .p 63

نمودند بلکه کالاهای شرق دور مانند ادویه ، خوار وبار ، کتان خوب و کاغذ پاپيروس را به آنها معرفی نمودند. صبحی لیب در مقاله خود می نویسد تا زمان تأسیس کارخانه کاغذ سازی (که به نظر می رسد احداث کارخانه در قرن دهم میلادی گسترش یافت).^۱ مصرتهیه کننده اصلی پاپيروس بود. وی می گوید ما نمی توانیم هنوز بگوییم که چگونه تجارت شرق دور با غرب به وسیله بازرگانان مصری صورت می گرفت.^۲ برای بازرگانان یونانی و سوری و مارسیلی مهمترین مرکز فروش بود تا اینکه آنها موقعیت برترشان را در قرن هشتم میلادی از دست دادند. و جایشان را بهودیان که در زمینه تجارت مسافت های طولانی مهارت داشتند گرفته بودند.^۳ تجارت در دوره فاطمیان نه تنها با اروپای مسیحی ، بیزانس و جزایر مدیترانه برقرار بود بلکه دولت فاطمی برای گسترش قلمرو تجاری و اشاعه مذهب اسماعیلی با شرق دور و نیز با نواحی تحت قلمرو عباسیان ارتباط تجاری داشت. صبحی لیب می نویسد تا سال ۹۶۹ میلادی مصر تقریباً یکی از استانهای خلافت عباسیان در بغداد بود، اما پس از آن از سال ۸۶۸ میلادی تحت سلسله ای از حکمرانان مختلف مستقل شده بود و روابط بازرگانی خودش را با دارالاسلام و دارالحرب انجام می داد. در دوره فاطمیان (۱۱۷۱-۹۶۹ میلادی) مصر مرکز یک امپراتور جهانی بوده و حجم تجارتش گسترش یافته بود. ناوگان دولت و کشتی های اختصاصی مقامات عالی و بازرگانان خطوط تجاری را در مدیترانه و همچنین سیسیل تقویت کرد. علی رغم رقابت مذهبی و سیاسی که بین قاهره و بغداد وجود داشت، اما روابط تجاری بین دو دولت بزرگ اسلامی قطع نشده است.^۴ گویتین در مقاله ای با عنوان « تجارت مدیترانه در قرن یازدهم میلادی : بعضی از واقعیت ها و مشکلات^۵ » درباره نحوه و میزان و حجم مبادلات تجاری اروپائیان در مصر و کشورهای اسلامی حوضه مدیترانه توضیحاتی دارد و در این رابطه می گوید معمولاً تجار اروپایی به صورت گروهی سفر می کردند و در شهر فسطاط بعضی از تجار رومی در منزل

^۱ - I bid .p62

^۲ - Ibid .p63

^۳ - Ibid .p64

^۴ -M.A.cook .studeise in the economic history of the moddle east .p65

^۵ - Ibid p66

صورت گروهی سفر می کردند و در شهر فسطاط بعضی از تجار رومی در منزل یکی از دوستان یهودیشان برای کسب و کار اقامت نمودند.^۱ تماس اروپائیان با بازارهای محلی در تونس کاملاً محسوس بود. تولیدات صنعت نساجی رومی شدیداً مورد علاقه مردم در کشورهای اسلامی مدیترانه بوده است.^۲ عروس یهودی اصرار داشت که یک روسری رومی داشته باشد. این وضع در ۹۵۶ م در دمشق، یا قاهره قدیم در ۱۰۴۰ م، ۱۰۵۰ م، ۱۰۶۷ م و بعداً مطرح بود.^۳ عروسهای ثروتمند، تحت رومی که از پارچه های زربفت پوشیده بودو یا تختی که از مواد قیمتی مشابه آن روکش داشت، می آوردند. قفسه و صندوقهای رومی و تختخواب در زمره اثاثیه ایی هستند که در اسناد گنزه ذکر شده است. افزون بر رواج کالاهای رومی در سرزمینهای اسلامی گویتین می گوید که سیسیل و کرت به مصر پنیبر صادر می کردند. یک کشتی از آمالفی کالاهای اصلی سیسیل و جنوب ایتالیا مانند عسل، پيله ابریشم را به اسکندریه می آورد.^۴

فروشنندگان شراب اروپایی در این شهر افراد برجسته بودند و تقریباً تولیدات کشورهای متبوعشان را انتقال می دادند. مرجان یکی از کالاهای صادراتی است از منطقه مدیترانه به کشورهای اقیانوس هند در زمان رومی ها، که بخشی از تونس و بخش دیگری از سواحل اروپایی انتخاب گردید، صادر می شد. در این نوع تجارت هم تجار رومی وهم تجار یهودی تونس سهم بودند.^۵ تردد و اقامات تجار مسیحی و یهودی در مصر و انجام معاملات بازرگانی ناشی از سیاست مدارا و تسامح فاطمیان است. فاطمیان این سیاست را نه تنها در عرصه اقتصادی داشته بلکه در امور اداری و کشور داری نیز بعضی از مناصب را به غیرمسلمانان واگذار می کردند. در نتیجه استمرار سیاست تسامح در فعالیتهای اقتصادی می توانست در رونق مبادلات تجاری و آمد و رفت بازرگانان از کشورهای مختلف مؤثر باشد.

^۱ -Mediterranean trade in the eleventh century : some facts and problems

^۲ - I bid p54

^۳ -Ibid p55

^۴ -Ibid p55

^۵ -Nahray ben nissim

همچنین ممکن است در این دوره، تجار مسلمان هم در کشورهای مسیحی به راحتی اقامت داشته و تجارت نمایند. نکته مهم در مبادلات تجاری عصر فاطمیان این است که تجار نقش صادرکننده و وارد کننده را دارند. ناری بن نسیم تاجر قیروانی کسی بود که از سال ۱۰۴۵ م ۱۰۹۶ میلادی در مصر به فعالیت مشغول بود وی ۲۸۰ نوع کالا را تطبیق و حسابرسی کرد که از ۱۲۰ نوع مختلف آن برای کالاهای تجار خارجی تعیین شده بود. علاوه بر این، تاجر قیروانی «بازرگان بانکدار» بود و قبول سفارش و تغییر پول و انجام اموردیگربانکی را برعهده داشت.^۱ گویتین درخصوص حجم و میزان مبادلات تجاری بین مصر و کشورهای اروپایی در این دوره می گوید میزان انتقال پارچه، منسوجات، چرم خوب برای بسیاری از تجار مسئله اول اقتصادی بود. زیرا این کالاها تولیدات شرق بوده و دوباره از مصر صادر می گردید. محصولات شرقی که از مصر صادر می شدند در چهار گروه تقسیم می گردند.^۲

۱- ادویه جات شرقی مانند فلفل، دارچین، زنجبیل، قرنفل (میخک درختی) ۲-

گیاهان خوشبو، عطریات و صمغ همانند عود، عنور، کافور، کندر، صمغ عربی چسب صمغ، مشک و برگهای تنبول (پان)^۳ ۳- رنگ، جوهر مازو و مواد الکل یا لاک، مثل بقم یا دارپرنیان ۳، لاک و نیل که در مصر در مقیاس زیادی رشد کرده بود (به خوبی و جوهر فلسطین) و بسیاری دیگر از مواد رنگی و جوهری که در قلمرو مدیترانه بطور طبیعی وجود داشت، همانند سماق و جوز تلخ که در سوریه و زعفران در تونس تولید می گردد. ۴- النهایه، موادی برای جواهر فروشی، سنگ های نسبتاً قیمتی، همانند مروارید، جواهر، عقیق، فیروزه، عقیق رنگارنگ و جوهر.

^۱ -Ibid p55

^۲ -Ibid p56

^۳ - تنبول (betel) برگی باشد که در هندوستان پان گویند و با اِهک و فوفل خورند. لغت نامه دهخدا،

محصولات فلزی، شیمیایی و دارویی در سه گروه از انواع کالاهای تجاری مدیترانه که مشخص شدند طبقه بندی گردیدند.^۱ مس، آهن، سرب، جیوه و قلع که از سراسر اسپانیا و دیگر کشورهای اروپایی وارد می شد. در مدیترانه یهودیان تقریباً در تجارت آهن نقشی نداشتند، حال آنکه آنها در این گروه که از هند صادراتی گردید تعیین شدند. نقل و انتقال محصولات شیمیایی و دارویی از شرق به غرب و یا از غرب به شرق به موقعیت کشور یا منطقه شان وابسته بود.^۲ مواد شیمیایی که بیشترین تجارت را داشت عبارت است از قلیا، زاج، سنگ سمره، اکسید، چوب خیزران (نی هندی) کریستال (شیشه)، بوره نفتا، سلفور، نشاسته و گوگرد.^۳ محصولات صنعت داروسازی که مختص یهوداست بسیاری از آن مشخص گردیده است.

تحقیقات صورت گرفته نشان می دهد که در قرون ۴ تا ۶ هجری تجارت در حوضه مدیترانه از رشد خوبی برخوردار بوده است، هریک از دولتهای اسلامی موجود در حوضه مدیترانه نقش مؤثری در توسعه تجارت داشتند در این زمان بیزانس و ایتالیا نیز فعالیت تجاری چشمگیری از خود نشان دادند که بخشی از آن توسط گویتین طرح شده است. تجارت و صناعت و زراعت شمال افریقا در این عصر کاهش نیافت بلکه به نسبت به دوره استیلا بیزانس و امویان افزایش یافت.^۲ در عهد اغالبه و فاطمیان خطوط ممالک و مسالک برای عبور قافله از گذرگاههای صحرا به سوی سنگال و نیجر و سودان جهت بدست آوردن طلا، مشخص گردید. سجلماسه مرکز حکمرانی دولت رستمی که مدخل ورودی قوافل برای تجارت طلا بود در سال ۸۵۷ میلادی جدا گردید. در قرن دهم میلادی اعلام گردید که حاصل بدست آمده از تجارت سودان و اطراف آن، تقریباً ۴۰۰۰۰۰ دینار سنویا بود.^۳ نظر به اینکه طلای سودان یکی از محصولات بسیار مهم و رقابت انگیز بود

^۱ - بقم (brazil wood) چوبی باشد سرخ که رنگ رزان بدان چیزها رنگ کنند. لغت نامه دهخدا ج ۳ ص

^۲ Mediterranean trade in the eleven century : some facts and problems

^۳ - القوی البحریه والتجاریه فی حوض البحر المتوسط ، ص ۲۵۴

تجار تمام مساعی خود را در جهت رسیدن به معدن طلا در این خطه بکار می گرفتند و شناسایی راههای ورود به مرکز طلای سودان بسیار حیاتی بوده است و به همین منظور سه راه برای ورود قافله ها به مرکز طلای سودان وجود داشت. راه اول از سجماسه به سوی سنگال و راه دوم که راه وسط بود از واحه وارقلان بسوی پایین رودخانه نیجر و راه سوم که در طرف شرق واقع بود از جدید آغاز و سپس طرابلس، مابه غدامس تا مرکز سودان امتداد داشت.^۱ رستمیون در تافیللت تا نیمه قرن دهم میلادی بر دو راه غربی استیلا داشتند.^۲ آنگاه جوهر صقلی فرمانده نظامی فاطمیان بر رستمیان غلبه یافت.^۳ بعد از سال ۹۵۸ میلادی تسلط بر این راهها به سوی جنوب (آفریقا) برعهده حکمرانان تونس قرار گرفت و هیچ گونه تعرضی نسبت به امورتجاری بوجود نیامد.^۴ وضع سرزمین مغرب از طریق خشکی و فزون خواهی از طلای سودان مانند وضع راه دریایی است که در آن در کنار تجارت، رهنی هم وجود دارد. و این وضع از ویژگیهای دوره میانه در دریای متوسط (مدیترانه) است. با این وصف شمال آفریقا به لحاظ ثروت و رونق صنعت و تحکیم پایه های قدرت پیشرفت هایی را بدست آورد. به گونه ای که سکه دینار مغربی از طلا ضرب می گردد و خزانه مملو از طلا است و این حرکت از عملیتهای مهم در دریای متوسط تا قرن یازدهم میلادی است.

نتیجه گیری

۱- مباحث مطروحه در این مقاله نشان می دهد که فعالیت تجاری مسلمین در قرون اول و دوم هجری در حوضه شرقی مدیترانه، خصوصاً در عصر امویان رونق زیادی نداشته

^۱ - همان ص ۵۵ - ۲۵۴

^۲ - همان ص ۲۵۵

^۳ - همان ص ۲۵۸

^۴ - القوی البحریه والتجاریه فی حوض بحر المتوسط ص ۲۵۵

است. و بیشتر فعالیت های خلافت و والیان روی مسائل سیاسی و نظامی متمرکز بوده است.

۲- باتوجه به موقعیت تجاری اندلس در اقتصاد مدیترانه، حجم مبادلات بازرگانی مسلمانان در حوضه غربی مدیترانه نسبت به حوضه شرقی بیشتر بوده است. تحقیقات صورت گرفته گواه آن است که تجار اندلس در سواحل مسلمان نشین مدیترانه و نیز سرزمین شام و حتی شرق دور به تبادل کالا مشغول بودند. افزون بر گستره تجاری حوضه غربی تنوع کالاهای بازرگانی در این حوضه بیشتر است.

۳- در میان دولت های اسلامی موجود در حوضه جنوبی مدیترانه، دولت فاطمیان بیشترین نقش اثر را در توسعه فعالیت های بازرگانی مسلمین داشت. دولت فاطمی با بهره گیری از موقعیت های اقتصادی و تجاری حوضه جنوبی و تصرف شام و استیلا بر جزایر میانی مدیترانه، توانست نبض اقتصاد تجاری مدیترانه را به مدت بیش از دو قرن و نیم در اختیار داشته باشد.

۴- نقطه اوج فعالیت های تجاری مسلمین در حوضه مدیترانه و شرق دور، قرون چهارم و پنجم هجری است. به گونه ای که تجار شامی، اندلسی، مغربی و گاه ایرانی در سواحل طولانی مدیترانه به تبادل کالا مشغول بودند.

۵- تحقیق حاضر نشان می دهد که تجار یهودی و مسیحی، فعالیت بازرگانی چشمگیری در سرزمینهای اسلامی حوضه مدیترانه داشتند. و گستره فعالیت تجاری یهودی و مسیحی در عهد فاطمیان روبرو فزونی نهاد و نیز در شهر فسطاط مرکز تجاری بنام «دارماتک» تأسیس نمودند.

۶- نظر به تعصب دینی مسلمین، عمده فعالیت تجاری مسلمانان در سرزمینهای اسلامی بوده و کمتر با دولت های مسیحی اروپا و شمال مدیترانه مرآده بازرگانی داشتند. به عبارت دیگر میزان فعالیت تجاری مسلمین در سرزمینهای مسیحی نشین کمتر از میزان فعالیت یهودیان و مسیحیان در سرزمینهای اسلامی بوده است.

منابع و مأخذ

- ۱- جمعی از نویسندگان ، تاریخ اسلام ؛ ترجمه احمد آرام ، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۷
- ۲- گوستاولوین ، تاریخ اسلام و عرب؛ ترجمه تقی فخرداعی گیلانی ، تهران افراسیاب ، ۱۳۷۸
- ۳- مترآدام ، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری ؛ ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، امیرکبیر ۱۳۶۴ ، چاپ دوم ، ج ۲
- ۴- زیدان جرجی ، تاریخ اسلام ؛ ترجمه علی جواهر کلام ، تهران ، امیرکبیر، ۱۳۷۳ ، چاپ هشتم
- ۵- مقدسی ، ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی ، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم ، ترجمه علینقی منزوی ، تهران ، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران ، ۱۳۶۱ ، بخش اول.
- ۶- حتی ، فلیپ .ک شرق نزدیک در تاریخ ؛ ترجمه قمرآریان ، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۵۰
- ۷- حسن ابراهیم ، حسن ، تاریخ سیاسی اسلام ؛ ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران جاویدان، ۱۳۷۳ ، چاپ هشتم ، ج اول
- ۸- سرتوماس آرنولد، آلفرد کیوم ، میراث اسلام با آنچه مغرب زمین به ملل اسلام مدیون است؛ ترجمه مصطفی علم ، [مقاله کریمز، باعنوان جغرافیا و بازرگانی] ، تهران ، کتابفروشی مهر، بی تا.
- ۹- حتی ، فلیپ .ک ، تاریخ عرب ؛ ترجمه ابوالقاسم پاینده ، تهران، آگاه ، ۱۳۶۶
- ۱۰- آندره ، میکل ، اسلام و تمدن اسلامی ؛ ترجمه حسن فروغی ، تهران: سمت، ج اول، ۱۳۸۱
- ۱۱- محمد عبدالعربن عنان ، مواقف حاسمه فی تاریخ اسلام، شرکة متناهمه المهریه، قاهره، چاپ سوم، ۱۹۵۲ م.
- ۱۲- ابن حوقل النصیبی، ابوالقاسم ، صورة الارض ، لیدن ، ۱۹۳۸ م، الطبعة الثانية.

13-M.A.cck.studies in the economic history of the middle east.newyok.Toronto.1972.

۱۴- سلمی خضرا، جیوسی، میراث اسپانیای مسلمان، گروه ترجمه زبانهای اروپایی، مشهد بنیاد آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶، ج ۲.

۱۵- لاپیدوس، آیرام، تاریخ جوامع اسلامی، از آغاز تا قرن ۱۸؛ ترجمه محمود رمضان زاده، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶، ج ۲.

۱۶- حسان حلاق، دراسات تاریخ الحضاره الاسلامیه، دارالنهضة العربیه، بیروت: الطبعة الثانيه، بی تا

۱۷- ابوالفضل، جعفری دمشقی، الاشاره الی محاسن التجاره، تحقیق، البشری الشورعجی، اسکندریه: مکتبه الکلیات الازهر. ۱۹۷۷ م.

۱۸- ابن الفرضی، عبدالله بن محمد بن یوسف بن نصر، تاریخ العلماء اندلس؛ تحقیق ابراهیم الایباری، قاهره: دارالکتاب المصری، ۱۴۱۰هـ. الجزء الاول والثانی.

۱۹- ابن بشکوال، الصله، تحقیق ابراهیم الایباری، قاهره: دارالکتاب مصری، جزء ثانی ۱۴۱۰هـ.

۲۰- ضبی، بغیه الملمس فی تاریخ رجال اهل اندلس، تحقیق ابراهیم الایباری، قاهره، دارالکتاب مصری، ۱۴۱۰هـ جزء اول.

۲۱- ابن الابرار، ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن ابی ابکر، التکلمه الی کتاب الصله؛ تحقیق ابراهیم الایباری، قاهره: دارالکتاب المصری، ۱۴۱۰هـ.

۲۲- وردان لابن، تاریخ مملکه الاغالبه؛ تحقیق محمد زیغم، محمد عزب، قاهره: مکتبه مدبولی، ۱۴۰۸هـ.

۲۳- لويس، راه ارشيبالد، القوی البحريه والتجاريه فی حوض البحر المتوسط، ترجمه احمد محمد عيسى، قاهره: مکتبه النهضه المصری. بی تا.

۲۴- فؤاد، سيد ايمن دولة الفاطميه فی مصر؛ الدار المصریه البنانيه ۱۴۲۰، الطبعة الثانيه.

25-M.A.cook.Mediterranean tradrin the eleven century some facts and problems. London. 1970 .